

Гужалоўскі, А. А. З гісторыі фарміравання фондавага збору Беларускага дзяржаўнага музея ў 20-я гг. XX ст. / А.А. Гужалоўскі // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Вып. 1 / рэдкал.: С. М. Ходзін (адк. рэдактар) [і інш.]. — Мінск: БДУ, 2002. — С. 192–199.

А. А. ГУЖАЛОЎСКИ

З ГІСТОРЫІ ФАРМІРАВАННЯ ФОНДАВАГА ЗБОРУ БЕЛАРУСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА МУЗЕЯ ў 20-я гг. XX ст.

У снежні 1923 г. выйшла пастанова СНК БССР «Аб рэгістрацыі, прыёму на ўлік і ахове помнікаў мастацтва, мінуўшчыны, побыту і мясцовасцяў прыроды, якія з’яўляюцца ўласнасцю ўстаноў і таварыстваў, а таксама прыватных асоб»¹.

Гэтай пастановай забараняліся вываз і продаж помнікаў культуры за мяжу, перадача іх адным уладальнікам другому. Перамяшчэнне помнікаў павінна было абавязкова рэгістравацца навукова-экспертнай камісіяй, якая была створана Наркамасветы. Пры продажы таго ці іншага помніка перавагу мела навукова-экспертная камісія. У цэлым пастанова стварала прававую базу збіральніцкай дзейнасці адзінага на той час у БССР Беларускага дзяржаўнага музея (БДМ) — так было вырашана назваць узноўлены Краёвы музей, знішчаны польскімі войскамі ў 1920 г.

Падчас выхаду памянёнай вышэй пастановы, БДМ ужо меў сваё «Палажэнне», распрацаванае ў Акадэмічным цэнтры. Адпаведна гэтаму дакументу, БДМ з’яўляўся «цэнтральнай установай для захавання прадметаў і калекцый мастацкага, гісторыка-археалагічнага і этнаграфічнага характару, якія маюць агульнарэспубліканскае і агульнанавуковае значэнне»².

Прадугледжвалася стварэнне аддзелаў: 1) этнаграфічнага; 2) яўрэйскага; 3) гісторыка-археалагічнага з пададдзелаў: а) нумізматычны; б) куток г. Мінска; 4) мастацкага; 5) царкоўнага; 6) прыроды Беларусі; 7) кустарна-прамысловага. Для захоўвання дакументаў ствараўся архіў, для кніг — бібліятэка.

192

Аўтарам падобнага структурнага падзелу музея быў яго дырэктар П. В. Харламповіч, які адначасова выконваў абавязкі старшыні музейнай камісіі Акадэмічнага цэнтры. Гэтая структура, небездакорная з пункту гледжання традыцыйнага падзелу дапаможных гістарычных дысцыплін, была абумоўлена наяўнасцю музейных калекцый.

1924—25 гг. былі часам актыўнага назапашвання фондавых калекцый. Згодна з пастановай «Аб рэгістрацыі...» у Мінск перавезлі калекцыі былога мсціслаўскага гістарычнага музея (у асноўным прадметы царкоўнай даўніны), былога музея ў Горы-Горках, найбольш каштоўныя экспанаты са слускага краязнаўчага музея. Бабруйскае краязнаўчае таварыства перадала ў Мінск 537 срэбных манет першай паловы XVII ст. У 1926 г. з Віцебскага музея ў БДМ перавезлі помнікі яўрэйскай культуры са збора Брадоўскага, у т. л. пісання на пергаміне Кабала і малітоўнік XVI ст., мова якіх блізкая да мясцовай гаворкі.

Акрамя таго, калекцыі папаўняліся за кошт ахвяраванняў грамадзян і планавых экспедыцый. Вельмі плённай была экспедыцыя па збору прадметаў (перш за ўсё этнаграфічных) для беларускага аддзела на Усесаюзнай выставе ў Маскве³. Летам 1926 г. археалагічны аддзел музея праводзіў раскопкі Банцараўшчынскага гарадзішча, даследаваў курганы каля Лагойска, а таксама стаянку каменнага веку ў Кострыне каля Пухавіч. Этнаграфічны аддзел праводзіў дзве экспедыцыі на Мазыршчыну і Барысаўшчыну, яўрэйскі — экспедыцыю па збору экспанатаў на Калініншчыне⁴.

Вялікія надзеі сябры Рады БДМ звязвалі з павелічэннем фондавых калекцый першакласнымі помнікамі беларускай культуры, вывезеных у канцы XVIII — пачатку XX ст. у Расію. Ужо ў 1924 г. намеснік наркама асветы А. В. Баліцкі звярнуўся да камісара па ваенных справах у Маскве з просьбаю аб дастаўцы ў БДМ узораў зброі і рыштунку часоў I сусветнай вайны. У больш рашучай форме рэстытуцыйныя прэтэнзіі да РСФСР былі выказаны удзельнікамі I з’езда даследчыкаў беларускай археалогіі і археаграфіі, які па ініцыятыве Інбелкульта адбыўся ў Мінску 17—18 студзеня 1926 г. У рэзалюцыі з’езда № 4 «Аб музейнай справе» між іншым гаварылася: «З’езд лічыць патрэбным падняць перад Урадам пытанне аб узвароце ў Музеі БССР

193

прадметаў архэалогіі і мастацтва, якія вывезены ў розныя часы за межы Беларусі і знаходзяцца ў музэях РСФСР, як, напрыклад а) у Смаленскім музэі — 25 карцін з Горак (італьянскія і нідэрландскія майстры XIV—XVII ст. — А. Г.); б) у Маскве — куфар з срэбра і шкатулка з дзіямэнтамі, эвакуяваныя з Менскага музэю; в) на Ўльянінску — часткі музейных рэчаў беларускага гісторыка Жыркевіча»⁵.

Гэтыя патрабаванні былі перададзены ўрадам БССР у Наркамасветы РСФСР. Рэакцыя Масквы была нечаканая. 19 ліпеня 1926 г. за подпісам В. У. Куйбышава выйшла спецыяльная пастанова СНК СССР «Аб

вартанні ў Беларускі дзяржаўны музей некаторых музейных экспанатаў з музеяў РСФСР». Пешыя чатыры пункты пастановы адмаўлялі беларускаму боку ў пералічаных вышэй патрабаваннях на падставе таго, што апошнія мелі «агульнасаюзнае значэнне»⁶. І толькі апошні пяты пункт дазваляў вярнуць у БДМ «шрыфт і абсталяванне старажытнай яўрэйскай тыпаграфіі, старажытнай работы Тору, ханукальную лампаду любовічскага равіна Шэерсона, срэбныя ўпрыгожванні да Тору, срэбны крыж XVII ст. з Заслаўскай царквы»⁷.

11 жніўня таго ж году па дамоўленасці з Галоўмузеем Наркамасветы РСФСР у Маскву за музейнымі прадметамі былі камандзіраваны дырэктар БДМ П. В. Харламповіч і супрацоўнік Інбелкульта М. М Шчакацін. Кіраўніцтва Наркамасветы РСФСР аказалася больш шчодрым за Савет народных камісараў — акрамя пазначаных у пятым пункце яўрэйскіх старажытнасцей беларускім навукоўцам перадалі з музейнага фонду 39 карцін рускіх мастакоў (Айвазоўскі, Рэпін, Макоўскі, Сямірадскі, Сяроў і інш.), скульптуры Антакольскага, каля 500 старажытных манет.

15 студзеня 1927 г. П. В. Харламповіч зноў накіроўваецца ў Маскву, дзе атрымлівае ад Галоўмузея каля 30 карцін рускіх мастакоў, звыш 40 старажытных прадметаў з фарфору і крышталю, 40 гравюр, 80 манет, 5 абразоў, 2 сліцкіх паясы і 40 кніг па гісторыі мастацтва. Трэба адзначыць, што ўсе гэтыя прадметы былі вернутыя ў БССР дзякуючы настойлівасці і упартасці Харламповіча. Большасць жа яго просьбаў, калі гутарка ішла пра той ці іншы вельмі каштоўны помнік беларускага паходжання, маскоўскія калегі адхілялі⁸. На працягу 1927 г. Наркамасветы БССР арганізоўваў яшчэ дзве камандзіроўкі сваіх су-

працоўнікаў у Маскву і Ленінград з рэстытуцыйнымі мэтамі. Але яны плёну не далі за выключэннем «...шасці прадметаў з бронзы... і пару тузінаў прадметаў з разрознага багемскага шкла сумніцельнай музейнай каштоўнасці»⁹. Больш захадаў вярнуць з РСФСР беларускія музейныя каштоўнасці Наркамасветы БССР не рабіў.

Інтэнсіўныя работы па камплектаванню фондавых калекцый БДМ у першае пяцігоддзе яго існавання (да канца 1927 г. іх агульная колькасць складала ўжо болей за 30 тыс. адзінак) абумовілі стварэнне новай, больш складанай сістэмы ўліку калекцый. Згодна з новай сістэмай уліку, распрацаванай у 1927 г., кожны прадмет паступаў у музей з суправаджальным дакументам (акт перадачы, дарчая, рахунак). Потым прадмет заносіўся ў кнігу паступленняў, якая мела наступныя пазіцыі: 1) парадкавы нумар; 2) дата паступлення; 3) назва прадмета; 4) яго кароткае апісанне; 5) спосаб набывання; 6) легенда прадмета; 7) заўвагі. Акрамя агульнамузейнай кнігі паступленняў, сваю кнігу меў кожны адзел. Меліся дзве картатэкі, адна з якіх выкарыстоўвалася ў адміністрацыйна-уліковых мэтах, другая — у навуковых¹⁰.

5 мая 1927 г. П. В. Харламповіч быў вызвалены ад пасады дырэктара БДМ. Замест яго дырэктарам быў прызначаны славыты беларускі грамадска-палітычны дзеяч, гісторык, этнограф, філолаг, калекцыянер В. Ю. Ластоўскі, які ў красавіку прыехаў у БССР з Коўна (адначасова ён выконваў абавязкі сакратара і загадчыка кафедры этнаграфіі Інбелкульта). На перыяд знаходжання В. Ю. Ластоўскага на пасады дырэктара (май 1927 — жнівень 1929 г.) прыпадае найвышэйшы пік дзейнасці БДМ.

Адной з першых акцый акадэміка В. Ю. Ластоўскага на пасады дырэктара музея было выратаванне нацыянальнай святыні — славутага крыжа майстра Богшы, болей вядомага пад назвай крыжа Еўфрасінні Полацкай. Яго знайшлі падчас полацкай экспедыцыі ў мясцовым фінадзеле, і нягледзячы на пратэсты полацкага акрывканкама перадалі на захаванне ў БДМ¹¹.

Вялікія здабыткі дала сумесная этнаграфічная экспедыцыя БДМ і Інбелкульта на чале з Ластоўскім на Случчыну і Мазыршчыну, дзе было сабрана шмат этнаграфічных прадметаў — мастацкіх тканін, старажытнай вопраткі, разьбы па дрэ-

ва і шмат інш. Апроч гэтага экспедыцыя знаёмілася на месцы з рознымі прадметамі, якія маюць археалагічнае і гістарычнае значэнне. Праводзілася фотафіксацыя сялянскіх тыпаў і арнаментаў. У выніку экспедыцыі БДМ на Тураўшчыну і Мсціслаўшчыну ў 1928 г. было набыта больш за тысячу прадметаў, сярод якіх кавалкі дываноў XVII ст., кубкі, талеркі, паясы, світкі.

Павялічваецца колькасць ахвяраванняў ад прыватных асоб. У пратаколе паседжання Рады музея ад 19 студзеня 1928 г. чытаем: «Музей атрымаў ад Я. Купалы 3 прадметы: срэбны крыжык, шклянае Сержпудоўскі перадаў музею каля 50 прадметаў побыту, сабраных ім улетку 1924 г. у Аршанскай акрузе. Выкарыстоўваліся сувязі з краянаўчымі арганізацыямі на месцах, якія таксама дапамагалі набываць новыя прадметы. Значна папоўнілася калекцыя нумізматакі, дасягнуўшы 20 тыс. адзінак.

Да 1930 г. у музеі з'явіліся новыя аддзелы: царкоўна-археалагічны, прамысловы, сфрагістыкі, старажытнабеларускай вайсковасці. Рабіліся заходы да пабудовы аддзела гравюрнага і акварэльнага мастацтва, польскага і латышкага аддзелаў, збіралі матэрыялы, якія тычыліся жыцця цыган і татар на Беларусі. 13 кастрычніка 1928 г. Рада музея, якая папоўнілася такімі таленавітымі даследчыкамі, як С. М. Некрашэвіч (старшыня), А. А. Шлюбскі, А. М. Ляўданскі, А. У. Фядзюшын, разгледзела і зацвердзіла новую арганізацыйную структуру музея.

Яна ўключала наступныя аддзелы: 1) мастацкі (скульптура, жывапіс, гравюра, мастацкае шкло, фарфор, бронза, срэбра, мэбля, рэчы ўжыткавага мастацтва); 2) этнаграфічны (народны побыт, вопратка, арнаментыка, народны тэатр, музыка); 3) археалагічны (культуры палеаліту, неаліту, бронзавага і жалезнага вякоў); 4) яўрэйскі (побыт, культура і мастацтва яўрэяў); 5) нумізматычны (манеты, медалі, боны); 6) адзел старабеларускай вайсковасці; 7) царкоўны; 8) стары Менск; 9) палеаграфічны (рукапісы і старадрукі); 10) бібліятэка¹³.

Аднак Наркамасветы не зацвердзіў такую структуру, забараніўшы выдзяляць у якасці самастойных аддзелы старабеларускай вайсковасці, царкоўны і палеаграфічны.

Мастацкі адзел быў значна пашыраны за кошт старажытнага і сучаснага мастацтва і быў структураваны В. Ю. Ластоўскім

196

наступным чынам: а) беларускае мастацтва (работы Рустэма, Арлоўскага, Урублеўскага, Ясінскага, Піліповіча і інш.); б) рускае мастацтва; в) заходнееўрапейскае мастацтва.

У археалагічным адзеле, загадчыкам якога з 1927 г. быў арганізатар першых у БССР археалагічных экспедыцый А. М. Ляўданскі, дэманстравалася матэрыяльная культура палеаліту (знаходкі К. М. Палікарповіча), неаліту, бронзавага і жалезных вякоў, была прадстаўлена значная колькасць вынікаў курганных раскопак (грыўны, бранзалеты, пярсцёнкі). Загадчык яўрэйскага аддзела антыквар Палеес прадставіў у сваім раздзеле экспазіцыі пераважна яўрэйскія культывыя старажытнасці і ў меншай ступені этнаграфічны матэрыял. У нумізматычным адзеле можна было ўбачыць манеты і медалі розных краін (Грэцыя, Рым, Сярэдняя Азія). У аснову іх класіфікацыі былі пакладзены перыяды праўлення манархаў.

Вялікае навуковае значэнне меў царкоўны адзел, дзе захоўвалася вялікая колькасць помнікаў беларускай іканапіснай школы (найстаражытнім быў абраз прападобнага Іллі ад 1447 г.), а таксама старажытных прадметаў праваслаўнага рэлігійнага культу.

Адзел «Стары Менск» быў адкрыты ў 1927 г. Сярод першых паступленняў выдзяляліся партрэты мінскіх ваявод, старажытных рамесніцкія прылады, цэхавыя харугвы (шапавалаў, ткачоў, музыкантаў, сталяроў), старыя планы і малюнкі Мінска і інш.¹⁴ Усяго ў той час у фондах БДМ у Мінску налічвалася каля 60 тыс. адзінак захоўвання¹⁵.

Пачынаючы з 1929 г. развіццё музейнай справы ў СССР адбываецца ў рэчышчы агульнадзяржаўнай і партыйнай прапагандысцкай работы. Музеі мабілізуюцца на ўдзел у шматлікіх палітычных кампаніях, на прапаганду індустрыялізацыі, калгаснага будаўніцтва, атэізму. Быў высунуты адзіны крытэрыў эфектыўнасці — удзел у масавай прапагандзе. Да збірання, захавання, вывучэння помнікаў гісторыі і культуры, без чаго губляецца сам сэнс існавання музея, ставіліся ваража. Музеі ператвараліся ў звычайныя кабінеты палітасветы.

Узяты ў Маскве курс замацавала Усебеларуская нарада музейных супрацоўнікаў, што адбылася ў Мінску ў 1932 г. Пры-

197

нятая на нарадзе рэзальцыя патрабавала ад музеяў перш за ўсё ўдзельнічаць «...у класавай барацьбе пралетарыяту з капіталістычнымі элементамі, у канчатковым выкарчоўванні карэнняў капіталізму і рашучай барацьбе з вялікадзяржаўным шавінізмам, як галоўнай небяспекай — контррэвалюцыйным беларускім нацдэмакратызмам і іншымі мясцовымі шавінізмамі»¹⁶.

На нарадзе гучалі заклікі да выгнання старых спецыялістаў, чысткі фондаў, перабудовы экспазіцый па ўзоры «Кароткага курса...». Прапаноўвалі нават не ўжываць слова «музей», а экспазіцыі рабіць на вуліцах. Наступным крокам было фізічнае знішчэнне музейных калекцый, што і адбывалася на працягу 30-х гг. Як частку дзяржаўнай палітыкі трэба разглядаць і продаж мастацкіх, а таксама гістарычных помнікаў, што давала валютныя сродкі для вырашэння эканамічных задач. Знікалі шэдэўры еўрапейскіх майстроў, мэбля, ювелірныя вырабы, рэлігійныя помнікі, старадрукі і рукапісы. Продаж закрануў буйнейшыя музеі былога СССР, у т. л. Эрмітаж, Рускі музей, Кіеўскі музей заходняга і ўсходняга мастацтва. На жаль, не абмінулі яны і БССР.

Першая партыя «экспартнага тавару» з БДМ складалася з 132 прадметаў (сеўрскі і венскі фарфор, дробная пластыка, посуд эпохі барока, старажытныя музычныя інструменты, гравюры) і была адпраўлена з Мінска ў Маскву ў чэрвені 1922 г.¹⁷

Пачынаючы з 1929 г. падборам і вывазам беларускай культурнай спадчыны за мяжу займалася экспартна-імпортная кантора «Дзяржгандбел», якая выконвала загады ўсесаюзнага аб'яднання па экспарту «Антыкварыят». Яе першай ахвярай стаў БДМ, дзе ў 1928 г., нягледзячы на супраціўленне С. М. Некрашэвіча і В. Ю. Ластоўскага, канфіскавалі шэраг праваслаўных абразоў, якія зацікавілі заходніх калекцыянераў. Трохі пазней гэтым жа шляхам з фондаў музея зніклі карціны М. М. Антакоўскага, Ю. М. Пэна, Я. М. Кругера і іншых вядомых мастакоў. А ў канцы 1931 г. у БССР быў камандзіраваны прадстаўнік «Антыкварыяту» А. Брук, які вывез з БДМ сотні каштоўных помнікаў гісторыі і мастацтва, у т. л. дрэварыты А. Дзюрэра, фламандскія габелены, нямецкія сярэдневековыя вырабы са срэбра, слуцкія злататканья паясы і інш.¹⁸

Значная частка калекцый музея загінула на працягу 30-х гг. з-за дрэнных умоў захавання, калі БДМ быў пазбаўлены свайго памяшкання і перакінуты ў некалькі пакояў у Доме калгасніка. Менавіта там рэшткі калекцый і былі знойдзены нямецкімі акупацыйнымі ўладамі і вывезены перад адступленнем у Германію.

¹ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 1924. № 1. Ст. 5.

² Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НА РБ), ф. 42, воп. 1, спр. 1061, арк. 1.

³ К. І. Беларускі Дзяржаўны Музей у Менску // Беларуская школа ў Латвіі. 1926. № 2. С. 23.

⁴ НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1927, арк. 148.

⁵ Наш край. 1926. № 1. С. 59.

⁶ НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1927, арк. 208.

⁷ Там жа.

⁸ Там жа, арк. 53, 56, 146.

⁹ Там жа, спр. 1935, арк. 70.

¹⁰ Там жа, спр. 1927, арк. 289.

¹¹ Там жа, арк. 255.

¹² Там жа, спр. 1935, арк. 134.

¹³ Там жа, арк. 29.

¹⁴ Полымя. 1927. № 7. С. 270.

¹⁵ Рак-Міхайлоўскі С. Аб музеях БССР да XV гадавіны Кастрычніка // Савецкая краіна. 1932. № 10. С. 62.

¹⁶ Савецкая краіна. 1932. № 4. С. 84.

¹⁷ НА РБ, ф. 101, воп. 1, спр. 2215, арк. 46.

¹⁸ Там жа, ф. 126, воп. 1, спр. 176, арк. 7—17.